

महाराष्ट्र शासन

वैद्यकीय शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र राज्य
रोटो-सोटो आणि विभागीय अवयव प्रत्यारोपण समन्वयन समिती,
महाराष्ट्र यांच्या संयुक्त विद्यमाने

“अवयवदान श्रेष्ठ दान”

अवयवदान म्हणजे काय ?

जिवंतपणी अथवा मृत झाल्यानंतर आपले अवयव दुसऱ्या व्यक्तीला देणे म्हणजे अवयव दान होय. अवयवदान हे सर्वश्रेष्ठ दान असून ज्याद्वारे आपण मृत्यूनंतर आपले अवयव दान करून अंतिम स्वरूपी ज्यांचे अवयव निकामी झाले आहेत, अशा अनेक रुग्णांचे प्राण वाचवू शकतो. ज्या रुग्णाचे अवयव कायम स्वरूपी निकामी झाले आहेत, अशा अनेक रुग्णांसाठी अवयवदान हाच एक आशेचा किरण आहे.

अवयव प्रत्यारोपण/प्रतिरोपण म्हणजे काय ?

मानवी अवयव प्रत्यारोपण म्हणजे आधुनिक वैद्यकीय शास्त्राची एक मोठी उपलब्धीच आहे. या उपचारामध्ये एखाद्या जिवंत वा मृत व्यक्तीचा अवयव अथवा अवयवाचा काही भाग शस्त्रक्रियेद्वारे विलग करून तो एखाद्या गरजवंत रुग्णामध्ये प्रत्यारोपित करतात. ज्यांचा एखादा अवयव कायमस्वरूपी निकामी झाला आहे, अशा रुग्णांसाठी ही प्रमाणित व उपलब्ध अशी उपचार पद्धती आहे.

आपण कोणत्या अवयवांचे दान करू शकतो ?

अ) मेंदू स्तंभ मृत्यू (Brain Death) : मृत व्यक्ती जिची हृदयक्रिया चालू आहे, पण जिचा मस्तिष्क स्तंभ मृत्यू झाला आहे, अशी व्यक्ती बहुतेक प्रमुख अवयवांचे म्हणजे मूत्रपिंड, फुफ्फुस, यकृत, स्वादुपिंड, हृदय, आतडी, डोळे, त्वचा, हृदयाची झडप आणि कानांचे ड्रम यांचे देखील दान करून शकते.

ब) सामान्य मृत्यू (Normal Death) : मृत व्यक्ती जिची हृदयक्रिया बंद पडली आहे, अशी व्यक्ती फक्त डोळे व त्वचा या अवयवांचे दान करू शकते.

क) जिवंत व्यक्ती (Live Donor) : जिवंत व्यक्ती फक्त आपल्या जवळच्या नातेवाईकांसाठीच अवयवदान करू शकते. रुग्ण दात्याच्या जवळचा नातेवाईक म्हणजे आजी, आजोबा, नातू, मुलगा, मुलगी, आई, वडील, भाऊ, बहीण अथवा पती किंवा पत्नी असावा लागतो. या व्यतिरिक्त कोणालाही रुग्णासाठी अवयवदान करायचे असल्यास शासनाची परवानगी घ्यावी लागते. शासन रुग्ण व दाता यामध्ये काही आर्थिक देवाण घेवाण नसून फक्त प्रेम व स्नेह या नात्यानेच अवयव दान होत आहे, याची खात्री झाल्यावरच अवयवदानास परवानगी देते. जिवंत व्यक्ती फक्त काही मर्यादित अवयवांचेच म्हणजे मूत्रपिंड अथवा यकृताचा काही भाग दान करू शकतो.

मस्तिष्क स्तंभ मृत्यू म्हणजे काय ?

वैद्यकीय शास्त्रानुसार एखाद्या व्यक्तीची चेतना व श्वासोच्छ्वास कायम स्वरूपी बंद झाल्यास त्याला मृत घोषित करता येते. चेतना व श्वासोच्छ्वास या दोन्हीचे केंद्र आपल्या मेंदूतील 'मस्तिष्क स्तंभ' या भागात असते. अपघातात डोक्याला मार लागल्याने मेंदूत रक्तस्राव झाल्याने अथवा मेंदूच्या शस्त्रक्रियेनंतर मस्तिष्क स्तंभास कायम स्वरूपी इजा झाल्यास त्या व्यक्तीचा मस्तिष्क स्तंभ मृत्यू होऊ शकतो.

एखाद्या व्यक्तीचे अतिदक्षता विभागात उपकरणांच्या सहाय्याने हृदय कृत्रिमरित्या क्रियाशील ठेवले असेल तसेच काही ठरावीक प्रमाणित चाचण्यांच्या आधारे जर तिचा मस्तिष्क स्तंभ मृत झाल्याचे निश्चित झाले तर त्या व्यक्तीस मृत घोषित करता येते. अशा व्यक्तीचे हृदय जास्तीत जास्त १६ ते ७२ तासांपर्यंत कृत्रिमरित्या क्रियाशील ठेवता येते व याच कालावधीत प्रमुख अंतर्गत अवयवांचे दान होऊ शकते. यासाठी त्या रुग्णाच्या जवळच्या नातेवाईकांची संमती आवश्यक असते.

असे अवयवदान फक्त शासनाने प्रतिरोपणासाठी मान्यता दिलेल्या रुग्णालयांतील अतिदक्षता विभागात मस्तिष्क स्तंभ मृत्यू झाल्यासच होऊ शकते.

मस्तिष्क स्तंभ मृत्यूचे निदान कसे होते ?

सरकारने मान्यता दिलेले चार डॉक्टर्स एकत्रितपणे मस्तिष्क स्तंभ मृत्यूच्या चाचण्या करून एखाद्या रुग्णास ब्रेन डेड अथवा मस्तिष्क स्तंभ मृत घोषित करतात. या चार डॉक्टरांचा अवयव प्रत्यारोपणाशी काहीही संबंध नसतो. मस्तिष्क स्तंभ मृत्यू फक्त अवयव प्रतिरोपणासाठी आणि निव्वळ अवयव काढण्याकरीता सरकारी मान्यता असलेल्या रुग्णालयांमध्येच घोषित करता येतो. मस्तिष्क स्तंभ मृत्यूला आपल्या देशातच नाही तर जगात मान्यता आहे व मृत व्यक्तीच्या नातेवाईकांना मस्तिष्क स्तंभ मृत्यूचा दाखला देण्यात येतो.

मस्तिष्क स्तंभ मृत अथवा ब्रेन डेड व्यक्ती जगण्याची काही शक्यता असते का ?

नाही. एखाद्या व्यक्तीस मस्तिष्क स्तंभ मृत्यू अथवा ब्रेन डेड घोषित केले असेल तर ती व्यक्ती जगण्याची शक्यता अजिबात नसते व ती व्यक्ती मृत असते. मस्तिष्क स्तंभ मृत व्यक्ती व कोमातील रुग्ण यामध्ये फरक आहे. कोमातील रुग्ण मृत नसतात व ते परत जगण्याची शक्यता असते, तसेच मस्तिष्क स्तंभ मृत घोषित करणे म्हणजे इच्छामरण असे बिलकूल नाही. मस्तिष्क स्तंभ मृत व्यक्ती ही मृत असते.

अवयव दान करायचे असल्यास मृत्यू हा रुग्णालयात येणे गरजेचे आहे का ?

हो. मस्तिष्क स्तंभ मृत्यू हा प्रतिरोपणासाठी मान्यता असलेल्या रुग्णालयातच घोषित करता येत असल्याने अशा रुग्णालयातील अतिदक्षता विभागातच मृत्यू झाल्यास अवयवांचे दान होऊ शकते. परंतु डोळे व त्वचा यांचे दान मृत्यूनंतर सहा तासांपर्यंत घरी मृत्यू झाला तरी होऊ शकते.

कोणत्याही धर्माचा माणूस कोणासाठीही अवयवदान करू शकतो!

मस्तिष्क स्तंभ मृत्यू घोषित करणे व अवयव दान कायदेशीर आहे का ?

हो. भारतामध्ये मानवी अवयव प्रत्यारोपण कायदा १९९४ नुसार मस्तिष्क स्तंभ मृत्यू व अवयवदान या दोन्हींना मान्यता दिली आहे. या कायद्याची खालील विशेष उद्दिष्टे आहेत.

- मस्तिष्क स्तंभ मृत्यूला मान्यता देणे जेणेकरून मृत्यूनंतर अवयवदान होऊ शकेल.
- रुग्णांच्या उपचारासाठी मृत व्यक्तीचे अवयव काढणे, साठवणे व प्रतिरोपण करणे यावर नियंत्रण ठेवणे.
- मानवी अवयवांच्या व्यापारावर प्रतिबंध घालणे. कायदाने अवयव विकणे व विकत घेणे व त्यासाठी जाहिरात करणे किंवा अवयव मिळवून देण्यासाठी व्यापारी तत्त्वावर मध्यस्थी करणे यावर बंदी घालण्यात आलेली आहे.

अवयव दानानंतर मस्तिष्क स्तंभ मृत व्यक्तीचे शरीर त्याच्या नातेवाइकांना परत दिले जाते का ?

हो. मस्तिष्क स्तंभ मृत व्यक्तीचे अवयव काढल्यानंतर त्याचे शरीर सन्मानपूर्वक त्याच्या नातेवाइकांना अंतिमविधीसाठी परत दिले जाते. अवयवदान व देहदान या दोन्हीमध्ये फरक आहे. देहदानामध्ये मृताचे शरीर वैद्यकीय प्रशिक्षणासाठी वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये ठेवून घेतले जाते. अवयवदानामधील सदर अवयव प्रत्यारोपणासाठी वापरले जातात व शरीर नातेवाइकांना परत केले जाते.

दान केलेल्या अवयवांचे वितरण कसे होते ? ते फक्त श्रीमंत व्यक्तींनाच दिले जातात का ?

नाही. गरजू रुग्णांचे वय, रक्त गट, त्यांच्या आजाराची तीव्रता, ते किती दिवस अवयवांची प्रतीक्षा करीत आहेत, त्यांची वैद्यकीय गरज या सर्वांसाठी प्रत्येक रुग्णास काही गुण दिले जातात. या सर्व गरजू रुग्णांची एक सामाईक प्रतीक्षा यादी केली जाते व सर्वाधिक गरजू रुग्णासच अवयव दिला जातो. रुग्णाची आर्थिक स्थिती, त्याची जात व धर्म याचा प्रतीक्षा यादीत त्याचे स्थान ठरवताना काही संबंध नसतो. अवयवांचे वितरण हे महाराष्ट्र शासनाने घालून दिलेल्या नियमांनुसार विभागीय अवयव प्रत्यारोपण समन्वय समिती यांच्या मार्फत पारदर्शकपणे होते.

मस्तिष्क स्तंभ मृत दात्याच्या नातेवाइकांना अवयव कोणाला दिले आहेत हे कळू शकते का ?

नाही. नातेवाइकांना अवयव मिळालेल्या रुग्णाचे नाव व पत्ता सांगितला जात नाही.

अवयव दान केल्याने मस्तिष्क स्तंभ मृत दात्याच्या शरीरावर काही विद्रुपता येतो का ?

नाही. मस्तिष्क स्तंभ मृत्यू दात्याच्या ऑपरेशन थिएटरमध्ये नेऊन त्याचे अवयव काळजीपूर्वक काढले जातात व शरीरावर विद्रुपता येत नाही. एखाद्या जिवंत व्यक्तीची शस्त्रक्रिया जितक्या काळजीपूर्वक केली जाते तितक्याच काळजीपूर्वकरीतीने अवयव काढले जातात व जखम पुन्हा शिवली जाते. शरीरावर, पोटावर अथवा छातीवर शस्त्रक्रिया केल्याचे टाके मात्र राहतात.

अवयव दानाला धर्माची परवानगी आहे का ?

हो. भारतातील सर्वच धर्मांनी अवयवदानाला पाठिंबा दिला आहे व अवयवदान हे एक पुण्याचे काम मानले आहे.

अवयव दान केल्यानंतर मस्तिष्क स्तंभ मृत व्यक्तीच्या नातेवाइकाला काही मोबदला दिला जातो का ?

नाही. अवयवदानासाठी मस्तिष्क स्तंभ मृत व्यक्तीच्या नातेवाइकाला आर्थिक अथवा कोठल्याही स्वरूपाचा मोबदला दिला जात नाही. म्हणून अवयवदान हे शुद्ध व श्रेष्ठ दान ठरते. परंतु अवयवदानाला संमती दिल्यानंतर अवयव दानासाठी करण्यात येणाऱ्या चाचण्यांचा तसेच इतर काही वैद्यकीय खर्च मृताच्या नातेवाइकांना करावा लागत नाही.

अवयवदान करायची इच्छा असल्यास काय करावे ?

एखाद्या व्यक्तीस मृत्यूनंतर आपल्या अवयवांचे दान करण्याची इच्छा असल्यास त्यांनी कायदानुसार संमतीपत्र भरणे आवश्यक आहे. संमतीपत्रावर एखाद्या जवळच्या सज्जान नातेवाइकांची सही घेणे देखील आवश्यक आहे. असा फॉर्म भरल्यावर त्या व्यक्तीस डोनर कार्ड दिले जाईल. हे कार्ड दात्याने सतत आपल्या जवळ बाळगावे, जेणे करून त्याच्या नातेवाइकांना अथवा मित्र परिवाराला त्याच्या अवयव दान करण्याच्या इच्छेविषयी माहिती होईल.

जरी आपण डोनर कार्ड वर सही केली असली तरी आपल्या मृत्यूनंतर आपल्या जवळच्या नातेवाइकांच्या संमती शिवाय अवयवदान होऊ शकत नाही. म्हणून आपल्या इच्छेविषयी नातेवाइकांना माहिती असणे आवश्यक आहे.

डोनर कार्ड व अवयवदानासंबंधी काही अधिक माहिती हवी असल्यास खालील पत्त्यावर संपर्क साधावा

www.dmer.org
www.notto.nic.in

- विभागीय अवयव प्रत्यारोपण समन्वयन समिती - मुंबई, एल.टी.एम.जी. हॉस्पिटल (सायन हॉस्पिटल), कॉलेज बिल्डींग, २ रा मजला, औषध भांडारच्या बाजूला, सायन (पश्चिम), मुंबई-४०००२२ www.ztcmmumbai.org
organtransplant@ztcmmumbai.org ☎ ०२२-२४०२८९९७, ९३२००६३४६८, ९९६७६६३४६९
- विभागीय अवयव प्रत्यारोपण समन्वयन समिती - पुणे, दारा, केईएम हॉस्पिटल, रास्ता पेठ, पुणे-११
www.ztcopune.com ztcopune@gmail.com ☎ ९८९०२९००९९
- विभागीय अवयव प्रत्यारोपण समन्वयन समिती - औरंगाबाद, नेफ्रोलॉजी विभाग, एम.जी.एम. मेडिकल कॉलेज, एन-६, सिडको, औरंगाबाद-४३१००३ sudhirkul1979@gmail.com ☎ ०२४०-२३३३५९९/९४२२७९३६९९
- विभागीय अवयव प्रत्यारोपण समन्वयन समिती - नागपूर, शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय आणि सुपर स्पेशॅलिटी हॉस्पिटल, मानेवाडा, नागपूर-४४०००३ raviwankhede@gmail.com / gmcssh@gmail.com ☎ ९४२३६८३३५०